

Te Arotake i te Anamata
mō Ngā Kaunihera
Review into the Future for
Local Government

Pūrongo Hukihuki
Whiringa-ā-nuku 2022

He mata whāriki, he matawhānui

Whakarāpopoto
Pūrongo

E kōrero ana a mata whāriki mō te tipu harakeke ka whakamahia hei hanga i ngā whāriki motuhake hei noho mā te tangata. Ko tēnei momo harakeke, he pūmau, he roa. Ko te matawhānui he kupu mō tētahi moemoeā nui e whai wāhi ai te kanorau o te whakaaro. E kōrero ana te mata mō ngā karu, kia tūtei, kia poropiti, ā, ko te whānui he kupu mō te katoa, me te tirohanga whānui.

E hāngai hoki ana mō te whetū nei, mō Whānui, nā reira e kōrero ana hoki mō ngā whetū me te titiro ki tawhiti.

Hui katoa, e kōrero ana a he mata whāriki, he matawhānui mō tētahi moemoeā whānui o tētahi wāhi haumaruru, wāhi manaaki anō hoki e hui ai, e noho ai hoki te tangata.

Kia pēnei te tohutoro i te puka nei: Review into the Future for Local Government (2022) *He mata whāriki, he matawhānui: Draft report*, Wellington: New Zealand.

He mea raihana ēnei mahi i raro i te raihana Creative Commons Attribution 4.0 International. E wātea ana koe ki te tuari, ki te panoni, ki te āpiti kōrero hoki. Me tika te whakamihī, me āpiti hoki i tētahi hononga ki te raihana, ā, me tohu mai hoki mēnā i panonihia.

ISBN: 978-1-99-118523-5

He nui ngā wero ka pihi ake ki ngā hapori o nāianeī - te huringa ā-āhuarangi, ngā mate urutā, te rironga o te kanorau koiora me te whanaketanga o te manarite-koretanga i roto i te pāpori, i te ōhanga anō hoki.

E huri ana te tai, he wā tēnei me huri rā tātou ki ngā ara mahi hou, kia toitū ake ō tātou ao, kia huri tātou ki tētahi ōhanga kākārīki ake, kia hao mai i ngā hangarau hou, ā, kia whakamana pū tātou i ō tātou haepapa ki te pāpori, me ērā anō hoki ki Te Tiriti.

Nā ngā rangahau me ngā whakawhitinga kōrero a te Poari Arotake, e mārāma nei te kite i te nui o ngā panonitanga me whakauru ki ngā wāhi huhua o te pūnaha kāwanatanga ā-rohe. Mā konei e tōnui ai te oranga me te mārohirohi o ngā hapori ināianeī, ā, hei te anamata anō hoki. Waihoki, ka whakapakarihia ngā whakatau manapori i te takiwā. Nā te pihinga ake o ēnei wero, me te wawe o te huringa o te tai, i heke ai te whakapono o ngā hapori ki ngā whare manapori, i maunu hoki ai rātou. Nā te mea ko ngā kāwanatanga ā-rohe te papanga kāwanatanga e tino tata ana ki ngā hapori, ko ia tonu te ara hei whakapiki anō i te whakapono me te whakamanawa i roto i te porihanga kirirarau. Ko te wero ia, ko te korenga o te pūnaha o nāianeī hāpai i ngā kāwanatanga ā-rohe ki te karawhiu tika i tōna tūranga whakahirahira.

Ngā kāwanatanga ā-rohe hāngai ki te anamata

E tipu tonu ana te nui o ngā haepapa āpiti utu-kore, nā reira e putu ana hoki ngā pēhanga ā-tahua. Ka mutu, nā te pānga pea o ngā whakahoutanga kei te tāpaetia i rangirua ai te wāhi ki ngā kāwanatanga ā-rohe i roto i ngā hāpori.

Kei te heke te whai wāhitanga ki ngā kāwanatanga ā-rohe, he ruarua noa iho te hunga tuku pōti. E ngoikore ana te whakakanohitanga me te wāriutia o ngā hapū, o ngā iwi me ngāi Māori hei hoa waiwai, he kore nō ngā kāwanatanga ā-rohe i whai anga ā-ture e hāngai ana ki te pūtake, e whakauru ana hoki i Te Tiriti o Waitangi.

He nui rawa ngā wero oranga e pihi ake ana ki a Aotearoa hei pīkau anake mā ngā kāwanatanga ā-rohe – he wāhi nui tō ngā kāwanatanga ā-rohe. Me kite i te huringa o ngā whakaaro me ngā rautaki, waihoki me kaha ake te mahi tahi me te auahatanga e whai ai ngā hāpori, ngā kāwanatanga ā-rohe me te kāwanatanga ā-motu i ngā taputapu, ngā tahua, me te mārohirohi hei pīkau i ngā wero kei mua i te aroaro.

Ko te pūnaha anamata o ngā kāwanatanga ā-rohe me raka, me wātea hoki ki te whanake, ki te whai urupare hoki ki tēnei taiao tūnekeneke. Me tō ake i ngā āheinga o ngā mana ā-rohe, o ngā kāwanatanga ā-rohe, o ngā hapū, o ngā iwi, o te Māori, o ngā pakihī, o ngā hāpori me ngā kirirarau ka hiahiatia ana, ā, me urutau i te pihinga ake o ngā wero me ngā take hou. Ko te tuituinga o te porihanga tēnā, ko ngā ara mahi hou tēnā, ko te hekenga tēnā, me te hāereere tēnā.

He tūranga matua tō ngā kāwanatanga ā-rohe ki te urupare atu ki ēnei take e piki ana te whīwhiwhi, waihoki ki te whakapiki i te oranga o ngā hāpori. Me mātua whakahou, me whakaumu hoki e takatū ai te rāngai, e taea ai hoki te whakamana i tēnei tūranga waiwai.

Te ara whakamua

Kua tohu te Poari Arotake, i te kokenga ki tēnei pūrongo hukihuki, i ngā huringa matua e rima me whai e tutuki ai: te whakapakaritanga o te manapori ā-rohe; te taukaea motuhenga ki ngā hapū, ki ngā iwi me ngāi Māori; te aro ki te oranga; te motuhenga o te mahi tahi a ngā kāwanatanga ā-rohe me te kāwanatanga ā-motu; waihoki, te manaritetanga o ngā tahua. Ka mutu, me whakaaro anō te hoahoatanga me te kaitiakitanga o te pūnaha.

Nō te Poari Arotake e whakaaro ana ki ēnei huringa, i mate rātou ki te wānanga i ngā take whīwhiwhi, uaua anō hoki. I āwhina nuitia te tūhuratanga o ēnei take e ngā mātauranga, ngā pūkenga, me ngā wheako i tuaritia e te tini kaitāpae ki tā tātou arotakenga ā mohoa nei. Nā te mea e whanake tonu ana o mātou whakaaro, ehara tēnei pūrongo i te pūrongo 'hukihuki' o tā mātou pūrongo whakamutunga. Engari kē, e whakaatu ana i te āhua o o mātou whakaaro ā mohoa nei. Ka noho nei hoki hei whakapātaritanga, ka whiu nei i ngā pātai hei āwhina i tā te Pae Arotake tārai i te pūrongo whakamutunga, i runga hoki i te āpitihanga o o ētahi atu whakaaro.

Ahakoā e taea ana te whakauru noa i ētahi o ngā tūtohutanga a te Poari Arotake me te kore i whakahou i te ture, e whakaaro ana mātou me kaua e wāwāhi i ngā wāhanga nei me te whakapono mā reira e tutuki ai ngā huringa katoa e whāia ana. Hei tauira, ka whakaritea ana ngā tūranga me ngā haepapa o ngā kāwanatanga ā-rohe, me whai wāhi ki ngā whakahoutanga ko ngā āhuetanga huhua, pēnei i tā ngā kāwanatanga ā-rohe me tā te kāwanatanga ā-motu mahi tahi, ngā pānga ā-tahua, te hanganga tara ā-whare, waihoki, ngā painga me ngā rauemi a ngā hoamahi. Mātua rā, ko te horopaki ā-takiwā, ā-rohe anō hoki.

E tutuki ai ngā tūtohutanga kua tuhia ki tā mātou pūrongo whakamutunga, me whai mahere whakahou, whakatinana anō hoki, ā, ko taua mahere me āta whakaaro, waihoki me āta hāpai. Me rawaka hoki ngā rauemi e mārāma ai, e toitū ai, ā, e whakaaetia ai hoki ngā mahi ka whai ake.

Te whakapakari i tā te kirirarau hautū i te manapori

Nō ngā kāwanatanga ā-rohe te haepapa whakahaere manapori – arā, te whakaū i tana whakaatu i te kanorautanga e piki nei, i te whakamanatanga o ngā hononga ā-Tiriti, me tana kimi ara auaha hei whakaū i te rangona o ngā reo o te hapori whānui me te whakaatuhia anō hoki i roto i ngā whakatau o te takiwā. Ā-ao nei, kua whanake nui nei tā te kirirarau whai wāhi ki ngā whakatau a ngā kāwanatanga ā-rohe, nō reira me whanake hoki, me whakahou hoki ngā mahi.

E kitea ana te arawātea o te kāwanatanga ā-rohe hei whakamahi i ngā tukanga whai wāhi auaha, huritao anō hoki hei whanake i ngā arawātea motuhenga mō ngā whakatau kua arahina e te hapori tonu. Āe, he whakahirahira ngā āhuetanga me ngā kaupapa katoa, heoi anō, he waiwai te whakapakari i te āheinga me te wātea o ngā kaunihera hei whakahaere i tētahi manapori ka arahina e te kirirarau. Me haumi tahi atu ngā kāwanatanga ā-rohe, ā-motu anō hoki ki te whakapakaritanga o ngā pūkenga me ngā wheako e toka ai tēnei momo ara mahi.

Mā te mōhio pū me te toipototanga ki ngā whakatau ka pā mai ki a tātou, ki ō tātou whānau, waihoki ki te hapori whānui e toitū ai, e tipu ai hoki te mārohirohi me te whakapono. Heoi anō, kua kōrero te rāngai kāwanatanga ā-rohe, te hapori, me ngāi Māori i tō rātou hōhā ki ngā wero e pā atu ana e whai wāhi motuhenga ai te katoa ki ngā whakatau o te takiwā. Kei te whakapono mātou me noho ngā kaunihera hei ‘ara’ ki te manapori ā-takiwā, kua hei kaipupuri.

Tērā ētahi ara wātea hei arotake i ngā ture e nui ake ai te whakamahinga o ngā āhuetanga huritao, ā, hei arotake, hei whakahāngai, hei whanake hoki i ngā herenga whakawhiti kōrero ki a ngāi Māori puta noa i ngā ture katoa o ngā kāwanatanga ā-rohe. Waihoki, e mōhio ana mātou me mahi tahi ngā kāwanatanga ā-rohe ki ngā hapū me ngā iwi ki te whakauru i ngā tikanga ki ngā tukanga a ngā kaunihera.

Me whakaaro hoki ngā ara hei whakapiki i te māramatanga o te hapori ki te wāhi ki ngā kāwanatanga ā-rohe e hua ake ai ko te pikinga o tā te raraupori whai wāhi mai. Me whakatairanga ngā taputapu matihiko me te ako raraupori e tutuki ai tērā.

Tūtohutanga

- 1 Kia kaha ake te whakamahia o te manapori huritao, whai wāhi anō hoki e ngā kāwanatanga ā-rohe i ngā whakataunga ā-takiwā.
- 2 Kia arotakehia e ngā kāwanatanga ā-rohe, i runga hoki i te tautoko a te kāwanatanga ā-motu, ngā ture e hāngai ana ki te whakawhitiwhiti, te whiriwhiri me ngā whakatau hei whakaū i tētahi ara tuitui, motuhenga, tāwariwari anō hoki hei whakaora i te whai wāhitanga me te whakawhitiwhititanga a te hāpori.
- 3 Kia ārahina e ngā kāwanatanga ā-rohe te arotake aroā o ngā herenga whakawhiti ki te Māori puta noa i ngā ture e hāngai ana ki ngā kāwanatanga ā-rohe, me te whakaaro ake ki ngā arawātea hei whakakao, hei whakahāngai rānei i aua herenga.
- 4 Kia whakawhanake, kia haumi hoki ngā kaunihera ki ō rātou pūnaha ā-roto hei whakahaere, hei whakatairanga hoki i ngā whakawhitiwhitinga kounga me ngāi Māori.
- 5 Kia whakaritea e te kāwanatanga ā-motu tētahi haepapa ā-ture mō ngā kaunihera kia āta whakaarohia te wāhi ki ngā tikanga whakahaere kua whakaaetia i roto i ō rātou tohutohu me ngā tikanga whakawhitiwhiti, waihoki kia herea ngā tumu whakahaere ki te whakataeranga i te whakaurunga o ngā tikanga ki ngā pūnaha wāhimahi.

He pātai

- 1 Me aha tātou ki te whakapiki i te māramatanga o te hāpori ki te wāhi ki ngā kāwanatanga ā-rohe, e hua ake ai ko te pikinga o tā te raraupori whai wāhi mai?

Tā te Māori me ngā kāwanatanga ā-rohe mahi tahi i raro i Te Tiriti

I tā te Poari Arotake Pūrongo Taupoto, a *Ārewa ake te Kaupapa*, i pātai mātou ki a mātou anō, waihoki ki ētahi atu, ‘Ka pēhea tā te pūnaha kāwanatanga ā-rohe whakatinana i te mahi tahi motuhenga i raro i Te Tiriti o Waitangi, me te whai kia kotahi ai te tō nuitanga me te oranga?’ – Kua āta wānanga mātou i te pātai nei mā te hui atu ki ngā hapū, ki ngā iwi, ki ngā rōpū mahi Māori, me rōpū kē atu ki te whakarongo, waihoki ki te ako.

Ko tētahi o ngā whakautu tuatahi ki taua pātai ko tēnei, ‘me pēhea e mahi tahi i te korenga o tētahi hononga motuhenga hei whakapakari ake?’ Kua rangona te kōrero, ā, e whakaae ana mātou, kei te ngoikore te taukaea i waenganui i ngā kāwanatanga ā-rohe me ngāi Māori, tērā i tēnā e hiahia ana, i tēnā hoki e pitomata ana.

Kua rongo mātou i tā ngā kāwanatanga ā-rohe me tā te Māori hoki, kite me huri te tai. Arā, me huri tā te pūnaha karawhiu mana, hāpai, āki, whakaū hoki i te angitutanga o te taukaea. Me huri hoki o ngā mahi me ngā waiaro o te hunga whai wāhi kia whakamana kē ai, ā kia whakaatu hoki i ngā uaratanga me ngā aronga tōmua o te wāhi, waihoki o te tangata.

Ka kōrero te pūrongo nei mō te āhua o nāianei o te taukaea i waenganui i ngā kāwanatanga ā-rohe me ngāi Māori, ka whakarāpopoto hoki i tā mātou i rongo ai e pā ana ki ngā take me ngā ara wātea, ā, ka tuku hoki i ētahi tūtohu panonitanga. Ka tāpae hoki i tētahi angamahi hei tūāpapa mō te taukaea o te anamata me te hanganga panonitanga kua tuituia ki tēnei pūrongo, arā:

- ▶ ka hangaia tētahi angamahi ā-ture hou mō Te Tiriti i ngā kāwanatanga ā-rohe
- ▶ ka whakatū i tētahi tūranga whakarautaki mō te Māori, ka pakihwi tahi ki ngā kāwanatanga ā-rohe me te kāwanatanga ā-motu te tūtohutanga me te whakatikahanga o ngā putanga tōmua ka āki nei i te oranga o te hapori
- ▶ ka whakatū, ka whakapūmau hoki i ngā āhuatanga motuhake mō te mahi tahi me te kāwana-tahi

- ▶ ka whanake i te whai wāhitanga a te Māori ki ngā hātepe a ngā kāwanatanga ā-rohe
- ▶ ka whanake i te whakakanohitanga o te Māori ki ngā kāwana a te kaunihera
- ▶ ka whakapiki i te āheinga me te wātea o ngā kāwanatanga ā-rohe, o ngāi Māori hoki, ki te whakapakari, ki te pupuri hoki i tētahi taukaea ā-Tiriti.

Hui katoa, e whakaaro ana mātou ko tā te anga me te hanganga panonitanga he hora mai i tētahi ara e pakari ake ai te mahi tahi ā-Tiriti. Ka puta i tērā ko ngā hua ki te katoa, mātua rā, ki ngā hapori o te takiwā.

Ngā tūtohutanga

- 6 Kia ārahina e te kāwanatanga ā-motu tētahi hātepe whakaaro nui hei whakawhanake i tētahi anga ā-ture hou mō ngā wāhanga e kōrero ana mō Te Tiriti i roto i Te Ture Kāwanatanga ā-Rohe. Ka āki nei tērā i te motuhenga o te mahi tahi i roto i te karawhiunga o te kāwanatanga me te rangatiratanga i te horopaki o te takiwā, ka tohu tonu atu i ngā uaratanga o te ao Māori me ngā āhuatanga o te oranga.
- 7 Kia whakawhanakehia e ngā kaunihera, i te taha o ngā hapū me ngā iwi, ā, ngā wāhimahi Māori whakahirahira i roto i tētahi takiwā mana whenua, tētahi anga mahitahi hei kīnaki i ētahi atu whakaritenga kāwana-tahi
- 8 Kia whakauruhia e te kāwanatanga ā-motu tētahi herenga ā-ture kia whakawhanake, kia pupuri hoki ngā tumu whakahaere o ngā kāwanatanga ā-rohe i te wātea me te āheinga o ngā kaimahi a te kaunihera ki te whakapakari i te mōhio ki Te Tiriti, ki te whakapapa o ngā kāwanatanga ā-rohe, me ngā uaratanga o te ao Māori.
- 9 Kia whakauruhia e te kāwanatanga ā-motu tētahi herenga ā-ture ki ngā kaunihera kia poipoi i te āheinga o te Māori ki te whai wāhi ki ngā kāwanatanga ā-rohe.
- 10 Kia ārahina e ngā kāwanatanga ā-rohe te whakawhanaketanga o ngā mahere whakawhanake ahumahi hei whakangako i te āheinga o ngā kāwanatanga ā-rohe ki te mahi tahi me te whakawhitiwhiti me te Māori.
- 11 Kia whakaritea e te kāwanatanga ā-motu tētahi tahua whakawhiti hei whakaheke i te utu o te whanake i te āheinga me te wātea o ngāi Māori me te kaunihera e mahi tahi ai i raro i Te Tiriti i ngā kāwanatanga ā-rohe.

Te tuari i ngā tūranga me ngā mahi hei whakangako i te oranga o te takiwā

Ki te whakatauritehia ki ētahi atu whenua OECD, he iti noa iho te hōkaitanga haepapa o ngā kāwanatanga ā-rohe i Aotearoa. He pērā anō hoki tōna hautanga whakapaunga ā-kāwanatanga.

Kei te mōhio mātou e tatutatu ana te mahi a te kaunihera ki te whakatutuki pai i ō rātou tūranga, mahi, takohanga anō hoki i runga i te iti o te wātea me te āhei, i runga hoki i ngā pēhanga ā-pūtea, me ngā haepapa tukituki.

Ahako te āpitianga o ētahi tūranga me ētahi mahi i nā noa nei, i runga i ngā whakahoutanga nui kua whakaterā kētia, ka turakina ētahi o ngā tūranga me ngā mahi whakahirahira mā roto mai i te whakakotahitanga me te whakarohetanga. Kei te i wheta ngā kaunihera nā taua rangiruatanga, ā, kāore hoki i te mārama ki ō rātou tūranga i roto i ngā raru whīwhiwhi ake e pihi mai ana. Ko te huringa o te āhuarangi tētahi tino tauira. He wāhi nui tō ngā kāwanatanga ā-rohe ki te hāpai i ngā whakamaurutanga me ngā mahi urutau, waihoki ki te whakatairanga i te oranga me te toitūtanga ā-taiao.

E whakaaro ana mātou he wāhi rētō ake tō ngā kaunihera, kei tua atu i te aronga o nāianeī, o te hanganga hei whakarite, hei tuku hoki i te oranga.

Me uru hoki ki ngā matapakitanga tūranga, mahi anō hoki i te takiwā, ā-hapū, ā-iwi hoki, me te whanake tonu i te tini tauira o tā ngā hinonga mana whenua whāngai hua.

Kua tae te wā e titiro anō ai tātou ki te tuaritanga o ngā tūranga me ngā mahi, e whakaaro ai hoki ki te whakamanatanga o ngā painga o tēnā, o tēnā. Ehara i te mea ko te aronga i te tuaritanga ā-tāhūrua (ā-rohe, ā-motu rānei), engari kē ko te whakauru i te hoahoatanga, i ngā papanga, i te awenga, me te whakaratonga ki te huhua kaiuru.

He kite nō mātou i te wāhi ki ngā kāwanatanga ā-rohe i te oranga, kua tāpaetia tētahi angamahi hei whakamahi i roto i te tuaritanga o ngā tūranga me ngā mahi - tētahi rā ko tōna tūāpapa ko te mātāpono mātāmuri me ngā uaratanga o te ao Māori.

Kei te iho o te angamahi ko te whakaaro kia mātāmua te takiwā, arā, mā ngā kāwanatanga ā-rohe e hautū te tāraitanga o ngā āhuratanga e tōnui ai ngā hapori, he nui nō te wāhi ki a ia hei kaituitui, hei whare pungā, hei kaiwhakarite hoki e tutuki ai i ngā hapū me ngā iwi te mana motuhake.

E whakaatu hoki ana te angamahi i tā tātou whakaaetanga ki ētahi parahau e kore ai e whai i te rautaki mātāmua ko te takiwā, tae ana ki te whai hua rānei o te āwhata, te wātea o ngā pūkenga, ngā tūraru me ngā pūnama, te rite tonutanga, me te mana ritetanga.

Nā te whakamahinga o te angamahi, i whakaaro ai mātou me arotake e ngā kāwanatanga ā-rohe, ā-motu hoki ngā tuaritanga ā-anamata o ngā tūranga me ngā mahi, ā, me hāngai ki te Tiriti.

Ngā tūtohutanga

- 12 Kia tohua e te kāwanatanga ā-motu me ngā kāwanatanga ā-rohe, ehara te tuaritanga o ngā tūranga me ngā mahi i te whakatau paihere o te tukunga ā-motu, ā-rohe rānei.
- 13 Kia arotakehia e ngā kāwanatanga ā-rohe me te kāwanatanga ā-motu, kia hāngai ai ki te Tiriti, te tuaritanga o ngā tūranga me ngā mahi mā te rautaki e tāpaetia nei, ā, ka whai wāhi ko ngā mātāpono matua e toru nei:
 - ▶ te āhuratanga ki te turukitanga
 - ▶ kitea, kia tautokona hoki te āheitanga o ngā kāwanatanga ā-rohe ki te whakaawe i ngā āhuratanga o te oranga
 - ▶ kia noho tūāpapa ngā uaratanga Māori i roto i ngā whakatau.

Ngā pātai

- 1 ? He aha te hātepe me hanga hei hāpai, hei whakaae hoki ki te tuaritanga o ngā tūranga me ngā mahi puta noa i ngā kāwanatanga ā-motu, ngā kāwanatanga ā-rohe, me ngā hapori?
- 2 ? He aha ngā āhuratanga me whai wāhi e kore ai ētahi e kutekute, e rangirua rānei i te tāwariwari o te rautaki?
- 3 ? He aha ētahi anō mātāpono me whakaaro ake? Mēnā me pērā.

Ngā kāwanatanga ā-rohe hei kaihāpai, hei kaiwhakahiko i te oranga

He tūranga waiwai tō ngā kāwanatanga ā-rohe ki te hāpai, ki te whakahiko i te oranga o te takiwā i runga i āna rawa, i tōna awenga me tōna tata hoki ki ngā hāpori. He tūranga hautū ā-pūnaha tō ngā kāwanatanga ā-rohe i roto i te pūnaha tukutuku whānui. Kei roto i tērā ko ngā hononga ā-pāpori, ngā wāhi mahi, ngā whare hāpori, ngā wāhi hāpori, me ngā āhuatanga pāheko ka whai pānga, ka poipoi hoki i te oranga o te tangata, o ngā wāhi, me te taiao.

He waiwai ngā hinonga ā-hapū, ā-iwi, Māori anō hoki ki tēnei mea te oranga. Me āta whakawhanake ngā kaunihera i ngā hononga toitū ki ngā hinonga ā-hapū, ā-iwi, Māori anō hoki. Nā reira me whai rautaki torowhārahi, whai tikanga hoki, ā, me whakaaro ki ngā hua tukuiho nō rātou e whakatika ana i ngā raru whīwhiwhi.

Kua tohua mai e te pae ngā ara e toru hei whai mā ngā kaunihera e whakangako ai, e hāpai hoki ai i te oranga: hei whare puna, hei kaihanga, ā, hei kaituitui, kaiwhakaopeti pūnaha.

Kua kite mātou i te mahi a te tauira o tā ngā kaunihera whakamātāmua kē i te oranga ki tō rātou pūtake, me te panoni hoki i ngā ara e mahi ana rātou me ō rātou hāpori. Heoi anō, kāore tēnei āhua i rite tonu, i whakauru toitūtia rānei puta noa i ngā kaunihera katoa. Me kaitā te huringa o ō ngā kaunihera whakaaro, haumitanga, āheinga, hononga anō hoki ki te kāwanatanga ā-motu. Nā ngā tono tukituki me ngā herenga ā-pūtea i uaua ai te whakatinana whānui i tēnei tūranga ngako nui me te korenga o ētahi atu panonitanga i te pūrongo. Manohi anō, arā ētahi ara huhua e wātea ana ki ngā kaunihera kia pērā ināia tonu nei.

Ngā tūtohutanga

- 14 Kia tirohia e ngā kāwanatanga ā-rohe, i runga i te mahi tahi ki te kāwanatanga ā-motu, ngā tahua me ngā rauemi e āhei ai, e akiakihia ai hoki ngā kaunihera ki te:
- ārahi, whakahaere, tautoko anō hoki i te auahatanga me te whakamātautanga o te whakatutuki i ngā hua oranga pai ake i te pāpori, i te ōhanga, i te ahurea, me te taiao
 - whakapakari i te āheinga me te wāteatanga ā-tāngata, ā-mahitahi, ā-auahatanga, ā-waihanga-tahi puta noa i te wāhi mahi whānui
 - whakauru i ngā whiwhinga ā-pāpori/whanake me te kanorautanga ā-kaiwhakarato hei āhuatanga māori noa i ngā kāwanatanga ā-rohe mā ngā hanganga ā-motu, te whakapakari hoki i te āheinga me te wātea hoki
 - arotake i ō rātou kauwhiti, rawa anō hoki i tētahi tirohanga manarite, oranga anō hoki me te tohu i ētahi arawātea mō ētahi kaupapa whakarautaki, panoni anō hoki
 - tū hei wāhi puna, tuatahi rā mā te ngā kaupapa whakaaturanga me ngā rauemi aropū, tautoko hoki a ngā hoa
 - tuari i ngā akoranga me te tokonga o ngā mahi hou nā te auahatanga me te whakamātautanga o te tūranga oranga hou.

Ngā pātai

- ?
- ?
- He aha ō whakahoki kōrero mō ngā tūranga ka taea e ngā kaunihera hei whakangako i te oranga tukuiho?
- He aha ētahi panonitanga hei hāpai i tā ngā kaunihera whakawhanake i ā rātou rawa, ara āhei, kauwhiti hoki hei whakatutuki i te oranga ā-takiwā?

He taukaea kaha ake i waenganui i te kāwanatanga ā-motu me te kāwanatanga ā-rohe

Kua āta rangona e te Poari Arotake te whānuitanga o te taukaea o nāianeī, arā, ko te riaka ki te pākarukaru, me te whakapono-kore i ngā taha e rua ngā āhuatanga e tino kitea ana. Ko ngā hapori te papa o te kore i whai hononga ngātahi, whakamana tahi e tō mai ai ngā painga o ngā kā anātanga ā-rohe, ā-motu anō hoki.

Me tautuhi anō te taukaea e ngā kāwanatanga ā-rohe me te kāwanatanga ā-motu. E pīkau ai ngā wero ā-oranga o te rautau 21 me mahi tahi i runga i te arotahi ki ngā hua me ngā aronga tōmua kua whakaaetia.

Āe, ka mātāmua te taukaea tāngata, tērā i ngā pūnaha me ngā anga, heoi anō, ko te wari ia ko te kōpīpītanga o te pūnaha me te whakawhirinakitanga ki te tangata. E whakapono ana mātou ko te whakatōpūtanga pai katoa ko te hautūtanga kaha, me ngā mahi ā-pānga, ka tautokona e tētahi pūnaha kaha e hua ake ai tētahi taiao toitū ake, matapae ake mō te katoa. E tutuki ai tēnei me huri ngā whakaaro o ngā kāwanatanga ā-rohe, ā-motu anō hoki, me mōhio rā ngā kāhui e rua ki te wāriu me ngā painga o ia taha.

Ko tētahi āhuatanga matua o ngā anga anamata, me rautaki, me hātepe rawa hei tohu i ngā putanga tōmua me te takohanga ki te haumi-tahi mō ngā hua ā-hapori. Kei tēnei hātepe he tūranga māraakerake mō ngāi Māori i te taha o ngā kāwanatanga ā-rohe me te kāwanatanga ā-motu ki te tohu, ki te whakatika hoki i ngā putanga tōmua ka āki nei i te oranga ā-hapori. He waiwai kia mārāma ake ki te āhua me te rangiwhāwhātanga o ngā taha me ngā whakapaunga hei whakatau i ngā arawātea ki te whakarite anō i ngā aronga tōmua me te whakaū i te pai o te whakamahinga o ngā rauemi.

Ka whakarārangi tā mātou pūrongo i ētahi taurira o ngā anga tōpū/taupuhipuhi e taea ai te haumi-tahi, ā, ko tōna tūāpapa ko te aronga ki te whanake, ki te pupuri hoki i ngā hononga whai hua.

Ngā pātai

I a mātou e whakarite nei i te pūrongo whakamutunga, kei te pīrangī whakaaro mātou i te whaitake o ngā taurā rerekē. Kei te hia rongo mātou i ō whakaaro e pā ana ki te tāraitanga hou o te pūnaha taukaea i waenganui i ngā kāwanatanga ā-motu, ā-rohe anō hoki mā te whakawhanake i tētahi rautaki hāngai, ngātahi anō hoki ki te haumi-tahi mō ngā hua ā-takiwā.

- ① E hanga ai i tētahi taukaea mahi tahi i waenganui i ngā kāwanatanga ā-motu, ā-rohe anō hoki, ka whanake tonu nei i ngā painga me ngā rauemi o nāianeī, he aha rā:
- ngā āhuatanga me whai e angitu ai, ā, he aha ngā taupā e aukati ana i ngā hononga pakari?
 - ngā āhuatanga e tū kē ana e hāpai ana i te motuhenga o te mahi tahi?
 - ngā wāhanga me whai hei hanga, hei hāpai hoki i tētahi pūnaha hou?
 - ngā kōwhiringa pai katoa e tutuki ai?
 - pea ētahi ara e ahu pērā atu ai tātou, ā, me tīmata i hea?
 - ngā arawātea hei whakamātau ināianeī, ā, hei aronga hou?
- ② Me pēhea te kāwanatanga ā-motu, ā-rohe hoki e tūhura ai ētahi kōwhiringa hei whakamana i tētahi tūranga mō ngā hapū me ngā iwi i ngā kāwana o te takiwā i runga i te mahi tahi ki ngā kāwanatanga ā-rohe, ā-motu anō hoki? Me kite ēnei kōwhiringa i te takohanga o te rangatiratanga, te kaitiakitanga, me ētahi atu tūranga o ngā hapū me ngā iwi.

Te whai kia pai ake te manapori whakakanohi

Me whakaū ngā kāwanatanga ā-rohe i te rangona o ngā reo kanorau. Ko te huarahi whai hua hei whakatutuki i tēnei ko te āta whai kia kitea te kanorautanga i te tēpu a te kaunihera.

Ko te āhuetanga matua e tutuki ai tēnei ko te kitea o te kanorautanga, me tā ngā mema kaunihera whai i ngā pūkenga tika, ngā wheako tika, me ngā tautoko tika kia māia ai tā rātou ārahitanga, kia āwhina ai rātou ki te whakawhanake urupare ki ngā take whīwhiwhi, tukuiho anō hoki, me te whakahaere i te manapori whai wāhi, whai hua.

Heoi anō, arā tonu ētahi taupā kaitā ki ngā whakakanohitanga kanorau ake i ngā kaunihera. Kei te heke tonu te whai wāhitanga ki ngā kāwanatanga ā-rohe i ngā rautau e toru nei. Ko te mahi a te tangata, nā runga i ngā tini āhuetanga, kāore i te kite i te hua o te tono tūranga, o te pōti rānei i ngā pōtitanga ā-rohe, nā reira i whāiti ai te whakawhitiwhiti me te whakapono ki ngā whakatau a ngā kāwanatanga ā-rohe.

Kāore ngā tūru Māori me ngā roherohenga i waihangatia hei whakatutuki i te whakakanohitanga ā-Tiriti o te manawhenua, o ngā rōpū ā-kaupapa rānei i te tēpu kaunihera (ahakoa he ara pai hei whakakanohi i te Māori hei kirirarau). Me whakapakari te hunga i te kaunihera tō rātou āheinga, mārama hoki ki Te Tiriti o Waitangi me te ao Māori.

Hei whakatairanga i te hautūtanga auaha, whakarautaki, aro-anamata anō hoki, ko te painga atu mēnā ka whai tautoko, ka whakapakarihia hoki te wāteatanga o ngā mema ka kopoua. I runga i tērā, kei te tūhuratia hoki e te Pae te whaitake o ngā anga mō te manapori e taea ai ngā tautapanga e ai ki te āheinga me te mana whenuatanga hei āpitihanga ki ngā mema kopou. Kei te hia rongo te Pae i ō whakaaro mō tēnei ariā.

Kua whiwhi te Poari Arotake, kua whakaarohia hoki e rātou te mahi a te whakaaro mō te whakapakari i te whakakanohitanga me ngā hātepe pōti. Nā reira e whakatairanga ana tā mātou pūrongo hukihuki i ngā panonitanga huhua. Tae ana ki ngā hāpaitanga kaha ake mō te arotake i te whakakanohitanga, ngā whakaritenga i raro i te pūnaha kotahi mō ngā hātepe pōti o te takiwā, te whai kia kaha ake ngā whakahaere i te wāhi ki te kōwhiringa pūnaha pōti, te pakeketanga pōtitanga, me te roa o te kopounga.

Kua whakaarohia e te Poari Arotake ngā āhuetanga e angitu ai, pēnei i te utua o te tangata me ngā tautoko i te wāhi mahi mō ngā mema kopou. Waihoki, ngā āhuetanga hei hāpai i tētahi taukaea pai i waenganui i te kaunihera me ngā kaimahi, i te māramatanga me te whanaketanga o ngā hātepe manapori.

Ngā tūtohutanga

- 15 Kia noho te haepapa ki Te Kaitiaki Take Kōwhiri hei hōmiromiro i ngā whakaritenga o ngā pōtitanga ā-rohe.
- 16 Kia arotakehia e te kāwanatanga ā-motu ngā ture, arā, kia:
- whakatau kia noho ko ngā Pōti Whakawhiti Kotahi hei rautaki pōti i ngā pōtitanga ā-rohe
 - whakaheke i te pakeketanga pōti ā-ture i ngā pōtitanga ā-rohe ki te 16 tau
 - whakatau kia 4 tau te roa o te kopounga
 - panoni i ngā ture o ngā tumu whakahaere ki ahāngai ai ki ērā i te rāngai tūmatanui whānui, me te whakauru hoki i ētahi āhuatanga hei āwhina i te whakahaeretanga o te taukaea kaimahi.
- 17 Mā ngā kāwanatanga ā-motu, ā-rohe anō hoki, i runga hoki i te mahi tahi ki te Remuneration Authority, e arotake ngā paearu whakatau i te utu o ngā mema kopou kia whai wāhi ai te whīwhiwhi o te tūranga e piki haere ana, e taea ai hoki te kanorau o te tangata te whakaaro kia tū ai ia ki te pōtitanga.
- 18 Kia whakawhanakehia e te kāwanatanga ā-motu tētahi hōtaka whakawhanake ā-ngaio, hōtaka tautoko anō hoki mō ngā mema kopou; ā, kia whakawhanakehia e ngā kāwanatanga ā-rohe, ā-motu anō hoki tētahi hōtaka whakawhanake ā-ngaio hautū, hōtaka whakawhiti anō hoki e nui ake ai te mahi tahi a ngā rāngai e rua.
- 19 Mā ngā kāwanatanga ā-motu, ā-rohe anō hoki hei:
- tautoko, whakaae hoki kia mātaihia te hauora o tā ngā kaunihera mahi ā-manapori
 - whakawhanake aratohu, āhuatanga hoki hei tautoko i ngā kaunihera ki te whai urupare ki ngā amuamu i raro i ngā tikanga whakahaere me te tūhura hoki i tētahi kōwhiringa motuhake e whakawhitihia e ngā kāwanatanga ā-rohe ngā amuamu ki tētahi hātepe whakawāmotuhake, ka ārahina e tētahi rōpū ā-motu
 - hāunga ngā tūhurangatanga o ngā whakatewhatewhatanga hāngai a te Kaitiaki Mana Tangata, tirotiro i ngā wāhanga o te Local Government Official Information and Meetings Act 1987, me tāna whakamahinga, me tāna tautoko rānei i te tuwheratanga me te māraketanga.
- 20 Kia puritia e te kāwanatanga ā-motu ngā roherohenga Māori me ngā tūru Māori (hāunga ētahi panonitanga i ngā hātepe kaupapahere o nāiane), engari kia whakaarohia hoki ētahi anō āpitihanga e taea ai te mahi tahi ā-Tiriti i te tēpu a te kaunihera.

Ngā pātai

- ? Ka pēhea tā te kāwanatanga whakangako i tōna āheinga ki te whakarite i ngā arotake whakakanohitanga, ā, me nui ake rānei te wāhi ki Te Kōmihana Local Government mō te ārahi, tohutohu rānei i ngā kaunihera e pā ana ki ngā arotake whakakanohitanga?
- ? E hāpaitia ai te kirirarautanga wetehehere rerekē, he aha ngā tūāoma matua, ngā taiapa, ngā whakaarotanga e taea ai ngā kopounga ā-Tiriti, ā-āheinga anō hoki hei āpitihanga ki ngā mema ka kopou?

Ngā tahua me te ahumoni manarite

He nui ngā pēhanga ki ngā kāwanatanga ā-rohe mō te hia nei tau, ā, he nui te hunga i kī ki te Poari Arotake kua ‘pakaru’ te pūnaha, waihoki, kua tae tātou ki te ‘tiketike pāpātanga’.

I puta hoki ngā māharahara mō ngā takune o te hāpori e tipu ana, mō ngā mana karawhiu kāore i te utua engari e heke ana i ngā kāwanatanga ā-rohe i te taha o te whakatika i ngā pānga whanake, tūruhi, me ngā hapa hanganga nui, nā reira i nui ai ngā pēhanga ki ngā kaunihera.

Kua tohu ngā arotake ā-tahua kua whai ake i ngā raru, ā, kua tuku urupare hoki; heoi anō, he ruarua noa iho kua whakamanahia.

E neke ai i te pūnaha tahua whāiti o nāianeī, me motuhenga te panonitanga o tā ngā kāwanatanga ā-rohe, ā-motu anō hoki whakatika i ngā take tahua toitū, e taea ai hoki e ngā kaunihera te whakatū tukanga tahua hou.

Ahakoā te whakaaro o te Poari Arotake ko ngā pāpātanga tonu te ara pai katoa hei tautoko i ngā ngohe a te kaunihera, me nui ake te tautokona o rātou e te kāwanatanga ā-motu. Ka rangona tonu ngā pānga o ngā karawhiunga mana kāore i tautokona ā-pūtea, ngā wero ā-anamata kaitā o te huringa ā-āhuarangi, te whakaoranga o te taiao, me ngā take manarite-koretanga ā-pāpori, ā-ōhanga anō hoki i roto i te takiwā, engari me whai tonu i te tautoko ā-tahua a te kāwanatanga ā-motu.

Kia hoki anō ki ō runga nei, e whakapono ana te Poari Arotake me pai ake te mahi tahi a te kāwanatanga ā-motu me ngā kāwanatanga ā-rohe, ā, me haumi-tahi atu ki ngā hua ā-hāpori me ngā aronga tōmua. Me ū te kāwanatanga ā-motu ki te tautoko ā-tahua i aua aronga tōmua, ā, me mahi tahi hoki ki ngā kāwanatanga ā-rohe ki te tuku i taua tahua.

E whakaaro ana hoki te Poari Arotake me arotake e te kāwanatanga ā-motu ngā pānga o ngā panonitanga waeture kua tāpaetia ki ngā kāwanatanga ā-rohe, ka whakarite ai i ngā tahua. Mā reira anake e tika ai te take nei o ngā karawhiunga mana kāore i tautokona ā-pūtea. E whakaaro ana hoki me tīmata tā te kāwanatanga ā-motu utu rēti me ētahi atu utu mō ōna papa, tae ana ki te whakarite i tētahi tahua kaitā, tukuiho anō hoki mō te huringa ā-āhuarangi.

Ka whai hua hoki te kāwanatanga ā-motu te tāwariwaritanga o i ngā whakamaheretanga pae tawhiti me ngā hātepe whakatau-rēti i te nui ake hoki o te āheinga ki te whakatū i ngā taputapu tahua hou, pēnei i te utu purutiti, tāke wāhi tūruhi hoki.

Ngā tūtohutanga

- 21 Kia whakawhānuihia e te kāwanatanga ā-motu āna waeture aromatawai tauākī pānga kia whai wāhi ai ngā pānga ki ngā kāwanatanga ā-rohe; waihoki kia whakamātauahia ngā waeture e tū ana ināianeī ka whai pānga nui ki ngā tahua anamata mō ngā kāwanatanga ā-rohe. Ka mutu, kia hanga ture tahua kia hāngai ai ki ngā hua tūmatanui ka puta i aua waeture.
- 22 Kia whakaae te kāwanatanga ā-motu, ā-rohe anō hoki ki ngā whakaritenga me ngā āhuetanga kia haumi-tahi atu rāua kia hāngai ai ki ngā aronga tōmua o te haporī mō te oranga. Kātahi ka tukuna aua tahuatanga e te kāwanatanga ā-motu.
- 23 Kia whakawhanakehia e te kāwanatanga ā-motu tētahi tahua tukuiho mō te huringa ā-āhuetangi. Me whai wāhi ki taua tahua ngā whakaaro tika ā-rohe, ā, o te takiwā anō hoki.
- 24 Kia arotakehia e te kāwanatanga ā-motu ngā ture e hāngai ana, kia:
 - a. taea ai e ngā kaunihera te whakauru āhuetanga tahua hou
 - b. puritia ai te tūranga hei āhuetanga matua mō ngā tahua kāwanatanga ā-rohe, i te wā tonu o te waihanga anō i ngā whakamaheretanga pae-tawhiti me ngā tūranga ā-ture e māmā ake ai, e rautaki ake ai te hātepe.
- 25 Kia utua e ngā hinonga kāwanatanga ā-motu ngā rēti me ngā utu i ō rātou whare katoa.

Pātai

- ? He aha te hātepe hāngai katoa hei tuari tahua kāwanatanga ā-motu hei whakatutuki i ngā aronga tōmua a te haporī?

Te waihangatanga o te pūnaha

E angitu ai, e toitū ai hoki ngā kāwanatanga ā-rohe, me whai hoahoatanga pūnaha e āhei ana te tautoko i ngā hiahia o ā tātou hapori me te poipoi hoki i te oranga ināianeī, ā, ā te anamata anō hoki.

Ko ngā take e pihi ake ana ki ngā kaunihera he wero nui, waihoki he whīwhiwhi. Nā reira me whakapakari ngā hanganga me ngā pūnaha o nāianeī, me whakangako anō hoki hei whakaū i te hāngai ki te anamata.

Mā tētahi pūnaha, hanganga anamata angitu mō ngā kāwanatanga ā-rohe e rangona ai ngā reo o ngā hapori, e tutuki ai hoki ō rātou wawata i te takiwā, me te whakamahi hoki i ngā hononga ā-rohe me ngā rauemi anō hoki.

He mea whakawhanake e te Poari Arotake tahi kohinga mātāpono hoahoa me arotake. Kei tā mātou pūrongo hukihuki ētahi tauira o ngā anga ka whakamana nei i aua mātāpono. I a mātou ka whakawhanake i tā mātou pūrongo whakamutunga, e tino hiamō ana mātou ki te rongō i ō whakaaro e pā ana ki ngā mātāpono me ngā tauira ā-hanga.

Ka whai ake i tā mātou arotake, ko tā ngā kāwanatanga ā-rohe, ā-motu anō hoki mahi tahi ki te whakatau i ngā kōwhiringa ā-hanga pai katoa hei whakamana i ngā mātāpono hoahoatanga me te whai whakaaro hoki ki te ara pai katoa e tukuna atu ai ngā tini tūranga, mahi anō hoki.

Ahakoā te āhua o te hoahoatanga pūnaha ā-anamata, me nui ake te mahi tahi puta noa i ngā kāwanatanga ā-rohe, ā, me nui ake te whakamahinga o ngā ratonga tuari. E whakaaro ana te Poari Arotake he nui ngā arawātea hei tuku atu i te wāriu nui ake me te whakamahi pai i ngā rauemi. Ka tino pērā i runga i te whainga o ngā pūnaha tuari kōrero me ngā ratonga tautoko. E whakapono ana hoki te Poari Arotake e taea ana e te kāwanatanga ā-motu, ā-rohe anō hoki te āta mahi tahi hei hanga i tētahi rāngai tūmatanui toipoto ake.

Ngā tūtohutanga

- 26 Kia tūhuratia, kia whakaaetia hoki e ngā kāwanatanga ā-motu, ā-rohe hoki i tētahi hanganga pūnaha e hāngai ana ki Te Tiriti hei whakamana i ngā mātāpono waihanga
- 27 Kia haumi atu ngā kāwanatanga ā-rohe, i runga i te tautoko a te kāwanatanga ā-motu, ki tētahi hōtaka ka tohu, ka whakauru hoki i ngā arawātea e taea ai te whakarato tahi.
- 28 Kia whakatūhia e ngā kāwanatanga ā-rohe tētahi whakaritenga Mahitahi Matihiko mō ngā Kāwanatanga ā-Rohe hei whakawhanake i tētahi mahere whakawhiti ā-matihiko mō ngā kāwanatanga ā-rohe

Ngā pātai

- ? He aha ētahi atu mātāpono hoahoatanga hei whakaaro ake, mēnā me pērā?
- ? He kōrero whakahoki āu e pā ana ki ngā taurira hanga i tāpaetia i te pūrongo?

Ngā kaitiaki o te pūnaha me ngā tautoko

Nā runga i ngā panonitanga katoa kua tāpaetia i tēnei pūrongo hukihuki, me whakaaro tātou ki ngā āhuatanga me mātua whai i te kaitiakitanga o te pūnaha hei whakaū, hei āki, hei tautoko hoki i te pūnaha kāwanatanga ā-rohe e pōkai tika ai, e urutau ai hoki ki ngā panonitanga a te 30 tau e haere nei.

Ko te whakamahukitanga o te kaitiakitanga o te pūnaha ko te haepapa ki tōna kounga-mauroa, ki te toitūtanga, me ngā hua o te pūnaha whānui o ngā kāwanatanga ā-rohe. He ārahi, he tautoko hoki i ngā kāwanatanga ā-rohe kia eke ai ki tōna taumata tiketike. Ka whai wāhi ko te aronga ki ngā āhuatanga ā-tāngata o tētahi pūnaha, waihoki ki ngā hātepe me te whai kia hāngai ngā kaiuru katoa ki ngā hua o te pūnaha.

I te wā nei, he mea tuku te kaitiakitanga o ngā kāwanatanga ā-rohe e ngā tāngata me ngā wāhi mahi i te kāwanatanga ā-motu, ā-rohe anō hoki. I te taumata kāwanatanga ā-motu, ka whai wāhi ki tēnei hunga ko te Minita Kāwanatanga ā-Rohe, ko Te Tari Taiwhenua (tae ana ki te Tumu Whakarae Kāwanatanga ā-Rohe), me Te Kōmihana Kāwanatanga ā-Rohe. I te taumata kāwanatanga ā-rohe, he nui te wāhi ki ngā wāhi mahi Kāwanatanga ā-Rohe Aotearoa me Taituarā.

Ahakoā ngā painga o te rautaki o nāianeī, e whakaaro ana mātou ki ngā āputa me ngā tepenga, ā, me kaitā hoki te huringa hei tautoko i ngā panonitanga kua tāpaetia i tēnei pūrongo. Waihoki, e whakaaro ana mātou me whai rōpū kaitiaki motuhake hei tautoko torowhārahi i te pūnaha ki te pae tawhiti, tae ana ki te āki i ngā āheinga, ngā hātepe, ngā mahi, me ngā ture ka hiki nei i te pai o ngā mahi puta noa i ngā kāwanatanga ā-rohe me te whakapakari hoki i ōna painga me āna rauemi, waihoki tōna pānga tōpū.

Nā reira, e tūtohu ana mātou kia whakaarohia e te kāwanatanga ā-motu, ā-rohe anō hoki ko ēhea ngā hinonga hāngai kia noho ki ngā tūranga kaitiaki o te pūnaha ki tētahi pūnaha kāwanatanga ā-rohe hou ka whakatairanga nei, ka manaaki hoki nei i te hauora o te pūnaha kāwanatanga ā-rohe, tae ana ki:

- ▶ te hōmiromirotanga me te aroturikitanga o ngā ture hāngai e whakahaerehia ana e ngā umanga
- ▶ te manaaki i te āheinga pae tawhiti o te pūnaha me ngā tāngata
- ▶ te pupuritanga me te whakangakotanga o ngā mātauranga me ngā kōrero tara ā-whare
- ▶ te tautoko i te mahitahi, te waihanga-tahi, me te auahatanga.

E whai hoki ana mātou i ngā kōrero whakahoki mō te whakaū i Te Tiriti ki te kaitiakitanga o te pūnaha kāwanatanga ā-rohe.

Tūtohutanga

- 29 Kia whakaarohia e ngā kāwanatanga ā-motu, ā-rohe anō hoki i te anga pai katoa o te kaitiakitanga, ā, ko ēhea ngā umanga hāngai kia tū ki ngā tūranga kaitiaki o te pūnaha i tētahi pūnaha kāwanatanga ā-rohe hou.

Ngā pātai

- ⊙ Ka pēhea te tautuhi anō i te kaitiakitanga o te pūnaha kia ārahina ai puta noa i ngā kāwanatanga ā-rohe, i ngā hapū me ngā iwi, me te kāwanatanga ā-motu?
- ⊙ Ka pēhea te whakaū i Te Tiriti ki te kaitiakitanga o te pūnaha kāwanatanga ā-rohe?
- ⊙ Ka pēhea te whanaketanga, te huringa anō hoki o ngā tūranga me ngā haepapa o ngā wāhi mahi 'kaitiakitanga' (tae ana ki te Tumu Whakarae Kāwanatanga ā-Rohe (Te Tari Taiwhenua), te Kōmihana Kāwanatanga ā-Rohe, LGNZ, me Taituarā)?

Tuarihia ō whakaaro

Ko tēnei pūrongo te tōpūtanga o ngā whakawhitinga kōrero, o ngā rangahau neke atu i te kotahi tau te roa. Ko te whai whakaaro hoki mō te ara hanga i tētahi pūnaha kāwanatanga ā-rohe ka manaaki nei i ngā hapori ināianeī, ā, ki te anamata rā anō. Mā ō kōrero whakahoki e taea ai e mātou te whakamātau i ō mātou whakaaro me te whanake i ā mātou tāpaetanga.

Tukuna mai ō whakaaro mō ā mātou tūtohutanga, ā, mō te anamata o ngā kāwanatanga ā-rohe mā te whai wāhi ki te whiriwhiringa.

Ka kati ngā tono hei te 28 o Pēpuere 2023.

Mō ētahi whakamārama anō e pā ana ki te pūrongo hukihuki, tēnā tirohia te pae tukutuku o Review into the Future for Local Government mō ētahi taipitopito e pā ana ki ngā ara whakawhitiwhiti e tū mai nei. Waihoki, ki te hono mai ki tā mātou pānui.

Kia toipoto me te Arotaketanga mā te hono ki te whakawhitinga kōrero kei pae pāpori.

📷 [@futureforlocalgovernment](https://www.instagram.com/futureforlocalgovernment)

🐦 [@futureforlg](https://twitter.com/futureforlg)

📘 [facebook.com/TeArotake](https://www.facebook.com/TeArotake)

🌐 [linkedin.com/company/te-arotake](https://www.linkedin.com/company/te-arotake)

